

RİTÜEL SÜREKLİLİĞİ BAĞLAMINDA ERKEN ORTA ÇAĞ VE GÜNÜMÜZ SİBİRYA TÜRKLERİNİN MUSKALARI

Nükhet OKUTAN DAVLETOV*

Öz: Bu makalede Güney Sibirya'daki eski Türk dönemi kurganlarında bulunan ve arkeologlar tarafından muska amacı taşıdığı belirtilen birtakım nesneler ile bunlar etrafında şekillenen uygulamaların, Erken Orta Çağ Türkleri ile bugün aynı bölgede yaşayan modern Sibirya Türkleri arasındaki inançsal devamlılığın örneklerinden olduğu ileri sürülmektedir. Bu amaçla özellikle hayvan uzuvları ve insan dişleri gibi kurgan buluntuları ile sözlü kültür ürünlerindeki motifler, etnografik dönem kayıtları ve günümüzden örnekler arasındaki benzerliklerin tespit edilmesine çalışılmıştır. Örneğin, L. A. Yevtyuhova ve S. V. Kiselev başkanlığında Altay'daki Kuray köyü yakınlarında kazısı gerçekleştirilen ve VII-IX. yüzyıllara tarihlendirilen kurganlardan birinde ölüünün kemer çantasında bulunan insan ve kemirgen dişlerinin muska işlevi taşıdığı, yapılan analizler sonucunda mezar sahibinin diş hastalığından mustarip olduğunun anlaşılmasıyla ortaya koyulmuştur. Kızlasov da Tıva'daki eski Türk kurganlarında bulunan kemer çantalarının içindeki insan dişlerinin, diş ağrısı için muska görevi gördüğünü ifade etmektedir. Bu bilgiler ışığında kurgan buluntularına göre hasta ya da kusurlu dişin, sağlam benzeriyle değiştirilmek istendiği anlaşılmaktadır. Alan araştırmaları, günümüz Sibirya Türklerinin de çocuklarını diş ağrısından korumak için boyunlarına tay dişi astıklarını göstermektedir. Bu uygulamanın bir benzeri de Şamanizm mensubu Hakasların tıs toyu yani diş toyu dedikleri törenden yıllar sonra yine süt dişleri üzerinden gerçekleştirdikleri bir uygulamada tarafımızca tespit edilmiştir. Çalışma boyunca çeşitlendirilen örneklerin analizinin ardından erken Orta Çağ'da bugünkü Hakas, Tıva ve Altay topraklarında yaşamış olan eski Türkler ile günümüzde aynı coğrafyada yaşamaya devam eden Sibirya Türkleri arasında Şamanizm bağlamında inançsal devamlılıktan söz etmenin mümkün olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Eski Türkler, Sibirya Türkleri, Muska, Şamanizm, Hakas, Tıva, Altay

* Dr. Öğr. Üyesi, Kapadokya Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Araştırma Enstitüsü, Kültürel Çalışmalar, Nevşehir/TÜRKİYE, e-posta: nukhetdavletov@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9312-8385

Amulets of the Early Medieval and Modern Siberian Turks in the Context of Ritual Continuity

Abstract: *This article argues that the objects found in the kurgans of the ancient Turkic period in Southern Siberia, which are stated by archaeologists to be amulets, and the practices shaped around them are examples of the religious continuity between the Early Medieval and the modern Siberian Turks living in the same region today. In particular, attempts were made to identify similarities between kurgan findings such as animal limbs and human teeth, and motifs in oral culture products, ethnographic period records and contemporary examples. For example, in one of the kurgans excavated by L. A. Yevtyukhova and S. V. Kiselev near the village of Kurai in Altai and dated to the VII-IXth centuries, it was revealed that the human and rodent teeth found in the belt bag of the deceased served as amulets, as the analysis revealed that the grave owner suffered from dental disease. Kyzlasov also states that the human teeth in the belt bags found in the ancient Turkic kurgans in Tyva served as amulets for toothache. In the light of this information, according to the kurgan findings, it is understood that the sick or defective tooth was intended to be replaced with its healthy counterpart. Field researches show that today's Siberian Turks also hang a foal tooth around the necks of their children to protect them from toothache. A similar practice was also identified by us in a practice on the basis of baby teeth that the Shamanist Khakas perform years after the ceremony they call tıs toi, After the analysis of the examples diversified throughout the study, it is concluded that it is possible to speak of a continuity of beliefs in the context of Shamanism between the ancient Turks who lived in today's Khakas, Tyva and Altai lands in the early Middle Ages and the Siberian Turks who continue to live in the same region today.*

Keywords: *Ancient Turks, Siberian Turks, Amulet, Shamanism, Khakas, Tyva, Altai*

Giriş

Bu makalede Güney Sibirya'daki eski Türk dönemi kurganlarında bulunan ve arkeologlar tarafından muska amacı taşıdığı belirtilen birtakım nesneler ile bunlar etrafında şekillenen uygulamaların, Erken Orta Çağ Türkleri ile bugün aynı bölgede yaşayan modern Sibirya Türkleri arasındaki inançsal devamlılığın örneklerinden olduğu ileri sürülmektedir.

Muska, “talihsizlikleri, hastalıkları veya kötü niyetli varlıkların saldırılarını engellemek için kişinin üzerinde taşınan veya bir yerde bulundurulmuş, büyü gücüyle yüklü bir nesne” (Gaster, 2005, s. 297) olarak tanımlanmaktadır. Muska olarak kullanılan nesnelerin seçimi ise birçok farklı kritere göre belirlenmektedir. Örneğin, delikli taşlar gibi olağandışı şekle sahip nesneler, nadir görülen dört yapraklı yonca gibi bitkiler, şifalı otlar; hız ya da güç gibi belirli özellikleri temsil eden hayvanların uzuvları, kutsal kişilerin veya kahramanların kutsal sayılan emanetleri muska işlevi görebilmektedir.

Ayrıca “benzer benzer etkiler” düşüncesi sebebiyle bir nesnenin rengi de muska olarak taşınmasında etkili olabilmektedir. Örneğin kırmızı bir taşın kan basıncını hafiflettiği düşünülebilirken, sarılığı savuşturmak için sarı bir taş kullanılabilmekte; üremeyi ve cinsel hazı arttırmak için hayvanların cinsel organları ve kötü ruhları bağlamak için iplikler kullanılabilmektedir (Gaster, 2005, s. 297-298).

TDV İslâm Ansiklopedisi’nde de doğaüstü güçlere sahip olup koruma sağladığına inanılan nesne olarak açıklanan tılsımın genellikle hayvan ya da insan vücudunun saç, diş, tırnak, boynuz, kemik gibi bölümlerinden veya at nalı, mermi, muska ve yazı gibi insan yapımı objelerden oluşabileceği ifade edilmektedir. Aynı eserde, bu özel nesnelerin bir şeyin orijinalini sembolize etmesi ve aralarındaki benzerlik sebebiyle kendi aslına etki edebileceği inancı, animistik düşüncenin bir ürünü olarak değerlendirilmektedir (Çelebi, 2012, s. 91-94).

Animistik olarak nitelenen ancak daha kapsayıcı olması için Şamanik tanımlamasının daha uygun olacağı bu felsefe, Gombrich tarafından aşağıdaki gibi açıklanmıştır:

Günümüzün bir gazetesinden sevdiğimiz bir yıldızın fotoğrafını alalım. Elimize bir iğne alıp gözlerine batırmak hoşumuza gider mi? Gazetenin herhangi bir yerini delmek kadar önemsiz midir bu? Hiç sanmam. Fotoğrafa karşı yapılan böyle bir davranışın sağlam kafayla düşündüğümde dostuma ya da hayran olduğum birine en ufak bir zarar vermeyeceğini çok iyi bildiğim halde yine de böyle bir davranışta bulunmaya karşı nedensiz bir tereddüt duyarım. Resme yapılan şeyin aynısını resimdeki kişiye yapıyormuş gibi saçma bir duygu duyarım içimdeki bir yerde. [...] Dünyanın her yerinde, halk hekimleri veya büyücüler hep şu büyüyü ortaklaşa uygulamışlardır: Düşmana benzeyen kaba bir bebek yaptıktan sonra zararın onun üzerine düşmesi dileğiyle bu yapma bebeğin yüreğini delmişler veya onu yakmışlardır. İngiltere’de, Guy Fawkes gününde yaktığımız kukla da aynı boş² inanışın bir kalıntısıdır. İmge ile gerçeklik arasındaki ayrım, ilkeller için bazen çok daha belirsizdir. Yerliler, bir keresinde sürülerinin resmini yapan Avrupalı bir ressamla korkuyla şu soruyu sormuşlardır: “Bunları alıp götürürsen neyle yaşarsız biz?” (Gombrich, 2016, s. 38-39).

Gombrich ayrıca eski avcılarının, mağara duvarlarına yaptıkları hayvan resimlerini, hatta antik Mezopotamya uygarlıklarına ait rölyef ve freskleri de bu inanış doğrultusunda yorumlamaktadır. Bu görüş doğrultusunda prehistorik avcılarının, resmini yaptıkları hayvanın aslına sahip olabileceklerine inandıklarını ileri sürmekte; Mezopotamya krallarının ise aslında imgelerin gücünü kullanarak anıtlarda tasvir ettirdikleri zaferlerini kalıcı kılmaya çalıştıklarını belirtmektedir. “Herhalde onlar da kralın ayağı, alt edilen düşmanın boynu üzerinde durdukça boyunduruk altına alınan kabilenin bir daha başkaldıramayacağına inanıyorlardı” (Gombrich, 2016, s. 38-40, 59).

Demirci de muskaları, çok tanrılı dinlerden tek tanrılı dinlere kadar pek çok inançta yaygın olan ve antik dinlerden günümüze pek de değişmeden gelen kült nesnelerinden kabul etmektedir. Ona göre de “benzer, benzeri etkiler” mantığı, büyü kavramının

² Politeist dinlere özgü inanışların akademik yazında da sosyal hayatta olduğu gibi sıklıkla pejoratif sıfatlarla nitelendiği; ancak benzer kelime seçimlerinin monoteist Semitik dinlerin inanış ve uygulamaları için kullanımından kaçınıldığı görülmektedir. Bu davranışın, pagan dinlerin kendilerini en doğru inanç olarak konumlandırmayan felsefeleri gereği ne ofansif ne de defansif davranışlar sergilemesinden kaynaklandığı görüşündeyiz.

temelini oluşturduğu için muska hangi varlığa karşı koruma sağlayacaksa ya o varlığa benzer bir şekilde yapılmalı ya da ondan bir unsur taşınalıdır (Demirci, 2020, s. 267).

Eski Türk Dönemi Muskaları

Yukarıda yer verilen açıklamalara uygun olarak bu çalışmada ele alınan ve muska işlevi gördüğü düşünülen arkeolojik buluntular, eski Türk modasının karakteristik bir parçası olan kemer keseleri ve çantalarının içinde bulunmuştur. Türk savaşçılarına ait mezar heykellerinde de tasvir edilen ve genellikle metal plakalarla süslenen geleneksel kemerlere ve kemerden sarkan deri şeritlere ihtiyaç duyulan kılıç, hançer gibi silahların yanı sıra küçük çantalar asılmaktaydı (Bkz. Resim 1-3). Baykuzu'nun ifadesiyle esasında bozkır kültürünün bir ürünü olan bu kemerler, IV-V. yüzyılda Hun ve Tabgaçlar ile Çin topraklarına gelmiş; VII. yüzyılda Tang döneminden itibaren de “Tieh-hsieh Kemer” (蹀躞帶) adıyla yerleşerek Çin geleneğine ait kabul edilmiştir (Baykuzu, 2013, s. 223).

Resim 1. Eski Türk kemerine asılmış çanta tasviri, Nühket Okutan Davletov,
Kızıl, Tıva Cumhuriyeti, 02.07.2013

Resim 2. Eski Türk kemeri, Nükhet Okutan Davletov,
Kızıl, Tıva Cumhuriyeti, 02.07.2013

Resim 3. Eski Türk kemeri, Nükhet Okutan Davletov,
Barın-Hemçik, Tıva Cumhuriyeti, 06.07.2013

1935 yazında L. A. Yevtyuhova ve S. V. Kiselev başkanlığında Kuray köyü (Altay) yakınlarında kazısı gerçekleştirilen ve VII-IX. yüzyıllara tarihlendirilen kurganlar arasında biri, bu tarz kemer çantalarında bulunan muskalara örnek teşkil etmesi bakımından önem taşımaktadır. Üzerindeki Türk runik yazısıyla yazılmış metinden, adının *Ak Kün*³ olduğu anlaşılan bir Türk beyine ait kemere üç çanta asılmıştır. Bunlardan ipek olanına çakmaktaşı, diğerine kav ve huş ağacı kabuğu şeritleri, üçüncüsüne ise üç adet insan dişi ve bir adet de kemirgen dişi koyulmuştur (Kiselev, 1936, s. 282-284). Kızlasov da bugünkü Tıva topraklarında yaşamış olan eski Türklerin kemerlerine çeşitli eşyalarla, ipek veya kürkten yapılan çantalar asıldığını; kazılarda bunun gibi ipek çantalardan birinde boynuzdan yapılmış tarak gibi gündelik eşyalara ek olarak insan dişi bulduklarını ifade etmektedir (Kızlasov, 1969, s. 22). Kızlasov, bir başka çantada ise demir bir bıçak, tahta saplı bir bız, tahta bir spatula ve bir çocuk dişi bulunduğunu; insan dişleri dâhil olmak üzere benzer içeriğe sahip çantaların, Tıva'da olduğu gibi Altay'daki eski Türk kurganlarında da görüldüğünü belirtmektedir (Kızlasov, 1969, s. 22). Trifonov da Tıva'daki Argalıktı I kurganında iki deri çanta bulunduğunu ve çantalardan birinde insan dişleri bulunduğunu aktarmaktadır (Trifonov, 2013, s. 78).

Yukarıda bahsi geçen mezar buluntularının ritüel nesneler olduğu açıktır. Abdülkadir İnan da muska geleneğinin Türkler arasında İslam öncesi dönemlerde mevcut olduğunu belirtmektedir (1976, s. 208). Nitekim yapılan analizlere göre Altay'daki Kuray kazıları sırasında mezarı bulunan eski Türk beyi Ak Kün, diş hastalığından mustarıptır ve çantalarından birindeki kemirgen dişi, bu rahatsızlık için bir muska görevi görmektedir (Kiselev, 1936, s. 282-284). Kızlasov da Tıva'daki eski Türk kurganlarında bulunan kemer çantalarının içindeki insan dişlerinin, diş ağrısı için muska görevi gördüğünü ifade etmektedir (Kızlasov, 1969, s. 22). Ancak bu uygulamanın nasıl işlediğini anlayabilmek için günümüz Sibiry Türk Şamanizmi'ne başvurmak gerekmektedir; zira hem günümüz Türk halklarının ataları kabul ettiğimiz İskit ve Hunların, hem de eski Türklerin gerek mezar buluntularıyla gerek yazılı kaynaklarla tespit edilen inanış ve uygulamaları geleneksel haliyle, ancak Şamanizm içerisinde korunabilmiştir.

Kurgan buluntularına göre hasta ya da kusurlu diş, sağlam benzeriyle değiştirilmek istenmiştir. Ovçinnikova da Sibiry Türklerinin eski zamanlardan beri çocuklarını diş ağrısından korumak için boyunlarına tay dişi astıklarını belirtmektedir (Ovçinnikova, 2002, s. 270). Bu uygulamanın bir benzerinin Şamanizm mensubu Hakasların *tis toyı* yani diş toyu dedikleri törenden yıllar sonra yine süt dişleri üzerinden gerçekleştirdikleri bir uygulamada da mevcut olduğu tarafımızca tespit edilmiştir. Hakaslar, bir çocuğun ilk dişleri çıktığında evde düzenledikleri *tis toyı* için konuklar çağırırlar, gelenler ise bebeğe çıkan dişi karşılığında bozuk para, düğme gibi küçük hediyeler verirlerdi. Çok sonra bu süt dişleri dökülmeye başladığında düşen diş, ekmeğin yumuşak kısmının içine katılır ve *Çabal tistî pozüña al, çahsı tiziñ mağaa piri* yani “Kötü dişi kendine al, iyi dişi bana ver,” diyerek bir köpeğe atılırdı (Butayev, vd., 1999, s. 10). Hakasların Sağay boyuna mensup Timur B. Davletov da 1970’li yıllarda Poltavov köyünde bu ritüelin kendi süt dişi düştüğünde Muhtar adlı Alman kurdu cinsi köpekleri üzerinden yapıldığını aktarmıştır (Timur B. Davletov, kişisel görüşme, 25 Haziran 2024).

³ Ak Kün adlı eski Türk beyinin yüz rekonstrüksiyonu, Gerasimov tarafından yapılmıştır (Gerasimov, 1949, s. 138).

Ancak her zaman kusurlu uzvun sağlam benzeriyle değiştirilmesi gerekmemektedir. Şamanik usullere göre çoğu durumda hastalık, başka bir nesneye veya kimi durumlarda hayvanlara ve insanlara da aktarılabilmektedir. Bu uygulamaya Türk Şamanizmi'nde "göçürme" (İnan, 1986, s. 107) adı verilmektedir. 1894'te Rusya Bilimler Akademisi tarafından Minusinsk yerlilerini incelemesi ve etnografik malzeme derlemesi için görevlendirilen P. Ye. Ostrovskih de kendisine tercümanlık ve rehberlik yapan Mihail İ. Raykov sayesinde Hakas Şamanlarının bu tedavi yöntemini izleyebilmiş ve "Şaman ruhları kovuyor ve onları bir hayvana aktarıyordu" cümlesiyle kaydetmiştir (Burnakov, 2006, s. 9).

Anadolu'da da hastalıklar karşısında örnekleri çoğaltılabilecek benzer Şamanik uygulamalara başvurulduğu görülmektedir. Örneğin Özen, 2018-2019 yılları arasında Bingöl'de yürüttüğü alan araştırması sırasında hastalanan kişinin etrafında bir koyunun döndürüldüğünü ve daha sonra bu koyunun kesilerek etinin sadaka niyetine dağıtıldığını, ayrıca sancısı olan hayvanların etrafından da sancı çubuğu geçirildiğini ya da boynuna bir demir parçası asıldığını kaydetmiştir (Özen, 2021, s. 313-14). Günümüz Kazakçasında büyüklerin küçüklere sevgi dolu bir biçimde "canım, yavrum" anlamında söyledikleri *aynalayın* kelimesi de bu inanış ve uygulamalara örnek teşkil etmektedir. İnan, bu ifadenin Şamanizm ile ilgili bir deyim ve aynı zamanda etnografik bir terim olduğunu, birebir çevirisinin ise "etrafında döneyim, dolanayım" yani "kurban olayım" şeklinde yapılabileceğini belirtmektedir (İnan, 1998, s. 247). Amaç ise etrafında dönerek bir kimsenin başına gelen hastalık ya da felaketi başka bir kişiye ya da herhangi bir nesneye aktarmaktır.⁴

Şamanizm'de hastalığın bir insan veya hayvandan alınarak başka bir nesne, insan veya hayvana göçürülebileceğine inanılması gibi istenen farklı özelliklerin de aktarılabileceğine inanılmaktadır. Örneğin Surazakov, Sibiryaya yerlilerinde öldürülen hayvanların pençe ve azı dişlerinin saklandığını, bu vücut parçalarının daha öldürücü olacağı düşüncesiyle eskiden silahların üzerine bağlandığını belirtmektedir (Okutan Davletov, 2021, s. 264). Görüldüğü üzere bir ayının pençesiyle ya da yaban domuzunun veya kurdun dişiyle modifiye edilen bir yay gibi tüfek de taygada o hayvana dönüşerek avantaj kazanacaktır.

Eski İskandinav dininin ayı postundan gömlek giyen anlamına gelen *berserkir* (tekil: *berserkr*) ve kurt postu giyen anlamına gelen *úlfhéðnar* (tekil: *ulfheðinn*) adlı savaşçıları da esasında giydikleri ayı ve kurt postları sayesinde bu hayvanlara dönüşmekte ve bu sebeple savaşlarda esrik biçimde olağanüstü bir güçle düşmana saldırebilmekteydiler (Mortensen, 1913, s. 79). İngiliz edebiyatının en eski destanı kabul edilen *Beowulf*'ta geçen *boar-shapes flashed above their cheek-guards, the brightly forged work of goldsmiths, watching over those stern-faced men*, "Kuyumcuların altından dövdükleri domuz figürleri yanıp sönüyordu yanak zırhları üstünde bu sert suratların, onları koruyordu" (Heaney, 2000, s. 22-23; *Beowulf*, 2013, s. 47) ifadeleri de şüphesiz pagan dinlerin bu konudaki ortaklığını göstermektedir. Nitekim Anglosakson miğferlerinde yaban domuzu tasvirleri oldukça yaygındır ve bunların apotropaik figürler olarak yapıldıkları anlaşılmaktadır (Kovářová, 2011, s. 181-182). Üzerinde yaban domuzunun

⁴ Nitekim dönmek anlamındaki bu fiil, Hakasçada *aylanarğa* iken Kırgızcada da aynı şekilde *aylanuu* şeklinde kullanılmaktadır. Dolayısıyla Kazakçadaki bahsi geçen ifadenin başlangıçta *aylanayın* iken, sonradan *-l* ve *-n* seslerinin yer değiştirmesi sonucu *aynalayın* formunu almıştır (Okutan Davletov, 2021, s. 93).

tasvirini taşıyan savaşı da domuzun fizikî bir parçasını taşımış gibi ona dönüşebilecektir.

Türk runik yazıtlarında Köktürk ve Kırgız savaşçıların cesaret, güç ve çeviklik gibi özelliklerinin domuz, kurt ve pars gibi hayvanlar üzerinden anlatılması da söz konusu inanışın dildeki yansımaları olarak değerlendirilebilir. Örneğin E 98 numaralı Uybat IV'te bir savaşçının arkasından yakınlarının diktikleri epitafta *orkon yerini aldokda azıglıg toñuz teg* “Orhon yurdunu aldığınızda azılı (vahşi) domuz gibi (idiniz)” (Aydın, 2021a, s. 203) benzetmesinin yapılması, yazıt sahibinin savaşta adeta domuza dönüştüğünü, onun gibi gözü kara ve güçlü olduğunu vurgulamaktadır. Aynı şekilde Yenisey yazıtlarından bir diğerinde ölen savaşçının ağzından *yérdeki pars tegim e erdemliğim e bökmedim* “Yeryüzündeki pars (gibi) saldırışım (ve) kahramanlığıma doymadım” (Aydın, 2021a, s. 104) cümlelerine yer verilmesi ve kendi yazıtının doğu yüzü 11. satırında Bilge Kağan'ın *kañım kagan süsi böri teg ermiş yağısı koñ teg ermiş* (Aydın, 2021b, s. 83) diyerek Köktürk askerlerini kurda, düşmanı ise koyuna benzetmesi de bu bağlamda okunabilir. Nitekim Çin kaynaklarında da kağanı koruyan özel birliklere *fu-li* yani “böri” adı verildiği ve bu adın kurttan doğduklarının hatırası olduğu, Köktürklerin eskiyi unutmadıkları kaydedilmiştir (Taşağıl, 2024, s. 113). Mitolojik bilinçte ilgili hayvanla bir olunan döneme atıfta bulunarak yarı kurt olduğunun ad yoluyla vurgulanması da yeniden o hayvana dönüşmenin bir yoludur. Adı taşınan hayvana dönüşme inanışının en dikkat çekici örneklerinden bir diğeri de İslami dönemde yazıya geçirilen Dede Korkut karakterlerinden *Buğaç* (Ergin, 2014, s. 82-83) üzerinden karşımıza çıkmaktadır. Roux da “[...] en sonunda çocuğun boğa karşısında üstünlük kazandığını, onun kişiliğini aldığını, ‘küçük’ boğa olacak kadar bir anlamda onunla, en azından boğa türüyle birleştiğini görüyoruz” (2005, s. 268-270) diyerek söz konusu inanışı açıklamaktadır.

Eski Türklerle ait muskalardan bir diğeri de Altay'daki Yustyt (Alt. *Yüs Tıt*⁵) Nehri vadisinde arkeolog G. V. Kubarev tarafından bulunmuştur. V. D. Kubarev bir eski Türk savaşçısının ipekten yapılmış kemer çantasında bulunan halka şeklinde bükülmüş bu at kılını, “Hiç şüphe yok ki bu eşsiz buluntu, at kılınının büyümlü gücüne olan inancı yansıtır” (Kubarev, 2007, s. 61) ifadesiyle açıklamıştır.

⁵ Altayca *yüs tıt*, yüz tıt ağacı (karaçam) anlamına gelmektedir.

Resim 4. Kubarev tarafından Yustyd XXIV'te bulunan eski Türk çantası ve at kılı muska, (Kubarev, 2005, s. 353).

Etnografik dönem kayıtları ve kahramanlık destanlarında anlatılan cenaze geleneklerinin ve inanışların bunun gibi arkeolojik materyaller sayesinde eski Türk döneminde de var olduğunun ortaya koyulabildiğini ifade eden G. V. Kubarev, Yustyd XXIV adlı ve numaralı kurganda bulunan halka halinde sarılmış at kılıyla ilgili olarak Türk-Moğol halklarının destanlarına atıfta bulunmuştur. Buna göre kahraman kimi zaman zor duruma düştüğünde daha önceki bir zamanda atından aldığı ve yaktığı zaman onu çağırmasını sağlayan kılı çıkarmaktadır. Bu at kılı bazen yolu olmayan alt dünyaya gitmek için bir köprüye bile dönüşebilmektedir (Kubarev, 2007, s. 61). Kubarev'in bahsettiği at kılı muska, Hakasların *Xara Torattıg Xara Xan* destanında da görülmektedir. Bu destanda da bir yarışma sırasında denizi geçmek gerekince Xızıl Xubas adlı kahraman, atının kuyruğundan bir kıl koparıp üzerine tükürerek onu demir bir köprüye dönüştürmektedir (Şulbayeva, 2019, s. 86, 89).

Burnakov ise Hakasların at kılını günlük yaşamda yaygın olarak kullandıklarını ve genellikle çeşitli aile ve kabile fetişlerinin yapımında olduğu gibi özellikle çocuklar için apotropaik amaçlı başvurulduğunu belirterek yukarıda yer verilen inanış ve uygulamaları desteklemektedir (Burnakov, 2022, s. 120). Dikkat çekicidir ki Sibirya Türklerinin ataları olan Yenisey Kırgızlarından kalan Çaa-Tas kurganlarında da at şeklinde figürler bulunmuştur (Vadetskaya, 1999, s. 120, 198). Burnakov'un aktarımına göre dini ve mitolojik bilinçte atın vücudunun belirli bölümlerine doğaüstü özellikler atfedilmiştir ve bu sebeple Hakaslar, çocuklarını kötü güçlere karşı korumak için genellikle beşiklere at kılı bağlamaktaydılar (Burnakov, 2022, s. 120).

Ancak Yustyd XXIV'te bulunan muskayı yorumlamak için yalnızca at ile sınırlı kalmamak gerektiği görüşündeyiz. Nitekim bu uygulamalar, Kuray'da ve Güney Sibirya'daki diğer eski Türk kurganlarında da örnekleri bulunan diş muskalarının aksine

hasta uzvu sağlam olan benzeriyle değiştirme mekanizması üzerine değil, hayvanların koruyucu gücünden faydalanabilme inancı üzerine kurulmuştur. Kubarev'in bulduğu eski Türk savaşçısının, destanlardaki gibi öbür dünyaya yol bulamadığı takdirde atından yardım isteyebilmek için yanına at kılı aldığı kabul edilebilir. Ancak bu örnek, yine de zor durumlarda hayvanlardan yardım isteme ya da hastalıklar karşısında hayvanlarla şifa bulma uygulamaları dâhilinde değerlendirilmelidir. Tıvalarda bebeğin göbeğinin saklandığı kesenin yanına “ay tırnağı” (Türker ve Koçoğlu Gündoğdu, 2016, s. 144-145) asılması bu sebeptedir. Aynı şekilde Şorların yurdun kapısının arkasına ayı pençeleri, doldurulmuş kartallar, baykuşlar, kutup porsuğu iskeleti gibi çok sayıda muska asmaları; bebek beşiklerine koyun veya keçi postu ile bir parça köstebek derisi yerleştirmeleri ve küçük çocukların boynuna *sın tiji/tişi* yani sığın/geyik dişi takmaları da bu amacı taşımaktadır. (Direnkova, 2012, s. 76). Direnkova, ayrıca Mrassu Nehri'nin aşağı havzasında, tavandan sallanan Rus tipi beşikler kullanılan evlerde de çocuğun daha iyi uyuması için bir orman tavuğu veya kazın köprücük kemiğinin tavan kancasına asıldığını kaydetmiştir (Direnkova, 2012, s. 248).

Martool, bir makalesinde 1997 yılında Tıva'da döneminin genç şamanlar kuşağında önemli bir yere sahip olan Şaman Toyduk-han ya da resmiyetteki adıyla O. P. Tayduk ile yaptığı görüşmeyi aktarmıştır. Makalede eskiden Tıvalarda ayı ve kurt gibi hayvanların en fazla saygı gösterilen hayvanlar olması sebebiyle bunların tırnakları ve burun deliklerinin korunmaya yarayan nesneler olduğu ifade edilmektedir (Martool, 1997, s. 333). Arkeolog Samaşev de kimi Kazak Şamanların kamlama sırasında önce kendilerini emziren dişi kurdu yardımı çağrılarını, bu hayvana atfedilen kutsiyetin Kazaklar arasında korunmuş olmasıyla açıklamakta ve Kazakların kurdun başını, derisini, pençelerini, dişlerini ve diğer uzuvlarını muska olarak kullandıklarını belirtmektedir (Samaşev, 2023, s. 141).

Şamanlığı dedesinden ve babasından miras alan Tıva Şaman Toyduk-han'ın yardımcıları arasında da *hivan azık* “yaban domuzu dişi”, *adığ dırgaa* “ay tırnağı” ve burun deliklerinin bulunduğu belirtilmektedir. Martool, Toyduk-han'ın yaban domuzu dişini tedavi sırasında da kullandığını, *hivan azığ*'ını hafifçe hastanın bedenine dokundurarak enerjiyi gerekli tarafa yönelttiğini ifade etmektedir (Martool, 1997, s. 333). 2023 yazında vefat eden ünlü Tıva Şaman Lazo Monguş da Aleksandr Fedorov'un yönetmenliğini yaptığı *Shamany* (Şamanlar) adlı belgeselde yardımcı ruhlarını gösterip hangi uzvu ne amaçla kullandığını anlatmaktadır (Fedorov, 2020):

Bu bir ayının pençesi arınmaya iyi gelir. Tıvalarda bir kadının bebeği varsa emzirme dönemindeyse ve küstürülmüşse, darılmışsa göğsü şişebilir. Pençe bunu iyileştirir. Bu bir kurt pençesi, çok işe yarar. Başka şeyler de var. Dişler, pençeler. Bunlar Şamanların birini kötü ruhlardan arındırmak için kullandıkları şeylerdir. Yırtıcı kuşlara ait pençeler, vaşak pençesi, yaban domuzu dişi de mastite yardımcı olur. Ayı testisi de Şamana çok yardımcı olur. Yeni annelere verilebilir. Rahim tedavilerinde işe yarar⁶.

⁶ Bu Şamanik inanış ve uygulamaların Anadolu'daki örnekleri de dikkat çekicidir. Özen, 2018-2019 yılları arasında Bingöl'de yürüttüğü alan araştırması sırasında kâbus görmemesi için lohusa kadının yastığının altına kurt kuyruğundan bir parça koyulduğunu, hayvanların memesinde bir hastalık olduğunda domuz dişi sürüldüğünü, yılan derisinin ağrıyan yere sürüldüğünde ağrıyı kestiğini, çocuğu olmayan kadınlara kurdun erkeklik organının ya da etinin yedirildiğini, konuşamayan çocuklara ise deve dili yedirildiğini kaydetmiştir (Özen, 2021, s. 313-14).

Şaman Monguş, *Tsentr Azii* gazetesini için Nadejda Antufyeva'ya verdiği röportajda da yurdun tavanına astığı, Tıva'nın farklı bölgelerinden edindiği hayvan kafalarının, ocağı korumaya yaradığını, akbaba pençesinin ise arınma için en güçlü *eeren* yani yardımcı ruhlardan olduğunu söylemiştir (Antufyeva, 2015).

Lazo Monguş'un röportajda turna balığı ve tahıllarla ilgili verdiği bilgiler ise eski Türk muskalarıyla ilişkili görünmektedir. Nitekim Kubarev, eski Türk kurganlarında bulunan balık omurları ve badem tohumlarının da muska olarak işlev gördüğünü ifade etmiştir (Kubarev, 2005, s. 58). Ancak bunlar arasında nasıl bir ilişki olduğu daha önce açıklanmamıştır. Dikkat çekicidir ki Şaman Monguş da yardımcı olarak kullandığı turna balığını Antufyeva'ya gösterirken "Turna balığı, suyun ruhudur, [balık *eerenin*] içinde çavdar, buğday, yulaf, darı gibi tahıllar var. Kuraklıklarda şamanlar bir araya gelip yağmur istediklerinde kullanılır, ama bu çok nadiren olur" (Antufyeva, 2015) bilgisini paylaşmıştır. Bu sebeple Kubarev'in bahsettiği balık omurları ve badem tohumlarının da benzer bir amaçla kullanılmış olabileceği görüşündeyiz.

Sonuç

Güney Sibirya ve İç Asya arkeolojisi uzmanı Sovyet arkeolog E. B. Vadetskaya, günümüz Hakas topraklarına özgü Taştık arkeolojik kültürüne ait kabul edilen kurgan buluntuları arasında kemeri tutturmaya yarayan tokaların dışında ekstra tokalar bulunduğunu ve bunların da muska olarak mezara koyulduğunu ifade etmektedir (Vadetskaya, 1999, s. 121). Vadetskaya ayrıca Tıva'da MÖ II-I. yüzyıllara tarihlendirilen bazı mezarlarda, tuvalet malzemeleriyle birlikte huş ağacı kabuğundan kutulara yerleştirilmiş Çin aynalarının da muska işlevi gördüğünü belirtmektedir (Vadetskaya, 1999, s. 126). Ovçinnikova ise Sibirya'daki eski Türk kurganlarından birinde bir deri çantanın içinde bronz bir madeni paraya⁷ ek olarak üzerine düğümler atılmış bir ipek kumaş, çeşitli boyutlarda taşlar ve ince bir deri kayışla sarılmış 4×2 cm boyutlarında yanmış ahşap bir nesne bulunduğunu ve tüm bunların açıkça ritüel nesneler olduğunu ifade etmektedir (Ovçinnikova, 2013, s. 150). Kubarev de Güneydoğu Altay'da eski Türk dönemine tarihlendirilen Djolin III kurganında bir kadın mezarı bulunduğunu ve Türk Şamanizmi doğrultusunda eyer, at ve yemeklerle gömülen bu kadının yanında muska olabilecek iki adet ahşap çubuk bulunduğu bilgisini paylaşmaktadır (Kubarev, 2011, s. 231). Görüldüğü üzere yalnızca hayvanlara ait vücut parçaları değil, ağaç ve metal nesneler de apotropaik işlev görebilmektedir. Ancak bu çalışmada muskanın yapıldığı nesnenin türünden ziyade eski Türk döneminden günümüze örneklerinin bulunup bulunmadığı üzerinde durulmaktadır.

Sonuç olarak Hakaslar, Şorlar ve Tıvalar arasında tespit edilen ve diğer Türk halklarında da örnekleri bulunabilecek muskaların, mevcut hastalığı iyileştirme ya da olası sıkıntılardan korunma amacıyla kişilerin kendi üzerlerinde ya da evlerinde bulundurulması ve Şamanlar tarafından kullanılması ile benzer nesnelerin eski Türk kurganlarındaki ölülerin yanında veya çantalarında bulunmasının doğrudan ilişkili olduğu görüşüne ulaşılmıştır. Nitekim arkeologlar da özellikle hayvan uzuvları ve insan dişleri gibi kurgan buluntularıyla etnografik materyal ve destanlardaki motifler arasında ilişki bulunduğuna işaret etmektedirler. Bu sebeple erken Orta Çağ'da bugünkü Hakas, Tıva ve Altay topraklarında yaşamış olan eski Türkler ile günümüzde aynı coğrafyada yaşamaya devam eden Sibirya Türkleri arasında Şamanizm bağlamında inançsal

⁷ Dikkat çekicidir ki Müslüman Uygurlar arasında da altın, gümüş veya ortası delik eski madeni paraların günümüzde hâlâ muska olarak kullanıldığı ifade edilmektedir (Öger, 2017, s. 58).

devamlılıktan söz etmek mümkün görünmektedir. Zira özellikle Güney Sibirya sahası runik metinlerinde tespit edilen *esiz* ve *çok* gibi tartışmalı birtakım ifadelerin de ancak yaşayan Sibirya Türk Şamanizmi'nin inanış ve uygulamalarıyla açıklanabileceği, alan araştırması verileri ve etnografik dönem kayıtları ile desteklenerek çeşitli araştırmacılarca ortaya koyulmuştur⁸.

Kaynakça

- Antufyeva, N. (2015, 29 Mart). Lazo Monguş. Çetvertaya zvezda. *Tsentr Azii*, № 11. <http://www.centerasia.ru/issue/2015/11/5186-lazo-mongush.-chetvyortaya-zvezda.html> [Erişim Tarihi: 28.07.2024].
- Aydın, E. (2021a). *Sibirya'da Türk izleri. Yenisey yazıtları*. 2. Baskı. İstanbul: Kronik Yayınları.
- Aydın, E. (2021b). *Orhon yazıtları*. 4. Basım. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Baykuzu, T. D. (2013). İslam öncesi Orta Asya Türklerinde kur ve kurluk. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 53/1, 221-250.
- Beowulf* (Seamus Heaney'nin Modern İngilizcesinden). (2013). Nazmi Ağıl (Çev.). İstanbul: YKY Yayınları.
- Burnakov, V. A. (2006). *Duhi srednego mira v traditsionnom mirovozzrenii Hakasov*. Novosibirsk: İzd-vo İnstituta arheologii i etnografii SO RAN.
- Burnakov, V. A. (2022). Kon i konskaya upryaj v obryadnosti detskogo tsikla Hakasov (konets XIX–seredina XX veka). *Tomskiy jurnal lingvistiçeskih i antropologičeskih issledovaniy* 1/35, 115-123.
- Butanayev, V. Y., Vernik A. A. & Ulturgaşev A. A. (1999). Tis-toy – prazdnik po povodu poyavleniya pervih zubov. *Narodniye prazdniki Hakasii* içinde (s. 10). Abakan: İzd-vo HGU im. N. F. Katanova.
- Çelebi, İ. (2012). Tılsım. *TDV İslâm ansiklopedisi*, 41 içinde (s. 91-94). İstanbul: İSAM-İslam Araştırmaları Merkezi.
- Demirci, K. (2020). Muska. *TDV İslâm ansiklopedisi*, 31, s. 267-269.
- Direnkova, N. P. (2012). *Tyurki Sayano-Altaya. Stati i etnograficheskie materialı*. Sankt Peterburg: Nauka.
- Ergin, M. (2014). *Dede Korkut kitabı I*, Ankara: TDK Yayınları.
- Fedorov, A. (2020, Aralık 8). *Shamany* [Belgesel]. Bad planet. <https://www.youtube.com/watch?v=8ZJxJwCJfkW> [Erişim Tarihi: 20.07.2024].
- Gaster, T. H. (2005). Amulets and talismans. *Encyclopedia of religion*, 1 içinde (s. 297-301). Lindsay Jones (Ed.). 2. Baskı. Detroit: Thomson Gale.
- Gerasimov, M. M. (1949). *Osnovi vosstanovleniya litsa po çerepu*. Moskva: Gos. İzd. "Sovetskaya Nauka".

⁸ Bk. Aydın, E. (2017). "A Shamanistic exclamation in the Yenisei inscriptions: Çok!". *Central Asiatic Journal*, 60 (1/2), 13-17; Okutan Davletov, N. (2021). "Ölüme karşı bir feryat, *esiz* üzerine". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SÜTAD)*, 52, 159-170; Okutan Davletov, N. ve Davletov, T. (2022). "Eski Türklerden günümüze Altay Şamanizminde çok/sök ayini". *Journal of Old Turkic Studies (JOTS)* 6/1, 21-38.

- Gombrich, E. H. (2016). *Sanatın öyküsü*. Erol Erduran, Ömer Erduran (Çev.). Cep Boy, 1. Baskı. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Heaney, S. (2000). *Beowulf. A new verse translation*. New York: W. W. Norton & Company.
- İnan, A. (1976). *Eski Türk dini tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- İnan, A. (1986). *Tarihte ve bugün Şamanizm*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İnan, A. (1998). Dede Korkut kitabında eski inançlar ve gelenekler. *Makaleler ve incelemeler*, II içinde (s. 239-252). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kızlasov, L. R. (1969). *İstoriya Tuvıy v srednie veka*. Moskva: MGU.
- Kiselev, S. V. (1936). Sayano-altayskaya arheologičeskaya ekspeditsiya 1935 g., *Sovetskaya arheologiya*, I, 282-284.
- Kovářová, L. (2011). The swine in old Nordic religion and worldview (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Háskóli Íslands, Reykjavik.
- Kubarev, G. V. (2005). *Kultura drevnih tyurok Altaya (po materialam pogrebalnih pamyatnikov)*. E. I. Derevyanko (Ed.). Novosibirsk: İzd.vo İnstituta arheologii i etnografii SO RAN.
- Kubarev, G. V. (2011). Jenskoe drevnetyurkskoe pogrebenie iz mogilnika Djolin III (yugo-vostočnyy Altay). *Vestnik NGU. Seriya: İstoriya, filologiya*. T. 10, Vyp. 5: *Arheologiya i etnografiya*, 228-240.
- Kubarev, V. D. (2007). Kon i vsadnik v iskusstve drevnih kočevnikov. *İzuçenie istoriko-kulturnogo naslediya narodov Yujnoy Sibiri. Vyp. 6. Sbornik nauçnih trudov* içinde (s. 52-75). Gorno-Altaysk: AKİN.
- Martool, S. (1997). Tuvalı Şaman Toyduk-Han. *Sibiry araştırmaları* içinde (s. 331-335). Emine Gürsoy-Naskali (Haz.). İstanbul: Simurg.
- Mortensen, K. (1913). *A handbook of Norse mythology*. A. Clinton Crowell (Çev.). New York: Thomas Y. Crowell Company.
- Okutan Davletov, N. & Davletov, T. (2021). Şamandan haycıya: Hakas Türklerinde âşıklık geleneği. *Âşık sanatı sempozyumu, 2021 Hacı Bektâş-ı Velî yılı bildiriler kitabı* içinde (s. 63-73). Nevşehir: Kapadokya Üniversitesi Yayınları.
- Okutan Davletov, N. (2021). *Hakas Türklerinde Şamanizm ve ölüm*. Göktürk Ömer Çakır (Ed.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Ovçinnikova, B. B. (2002). Kostoreznoe iskusstvo drevnih Tyurkov Sayano-Altaya. *Stepi Yevrazii v drevnosti i srednevekovye, Kniga II. Materialı nauçno-praktičeskoy konferentsii, posvyaşennoy 100-letiyu so dnya rojdeniya M. P. Gryaznova* içinde (s. 267-270). Sankt Peterburg.
- Ovçinnikova, B. B. (2013). Pogrebalno-pominalnyy kompleks drevnih tyurok na mogilnike Dag-Arazı. *Drevnie tyurki v tsentralnoy Tuve (po materialam rabot SayanoTuvinskoy ekspeditsii)* içinde (s. 139-172). Sankt Peterburg: Eleksis.
- Öger, A. (2017). Uygurlarda muskacılık geleneği ve Çağatayca yazılmış bir muska kitabı. *Gazi Türkiyat*, 20, 55-88.
- Özen, R. (2021). Bingöl folklorunda hayvanlar ile ilgili inanış ve uygulamalar. *Uluslararası din ve medeniyet-I sempozyumu (din ve sağlık) tebliğler kitabı*, cilt III içinde (s. 307-329.). Esra Güleğül, Muhammed Doğan (Ed.). Elazığ: Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

- Roux, J. P. (2005). *Orta Asya'da kutsal bitkiler ve hayvanlar*. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan (Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Samaşev, Z. (2023). *Eski Türk betim sanatı*. Leila Kutlu (Çev.). Ankara: TÜRKTAŞ.
- Şulbayeva, N. V. (2019). Vtorostepenniye personaji geroičeskogo eposa Hakasov po funktsionalnomu priznaku. *Vestnik Hakasskogo gosudarstvennogo universiteta im. N. F. Katanova: nauçnyj žurnal*, 4/30, 83-90.
- Taşgıl, A. (2024). *Kadim Türkler: Eski dünyanın hâkimleri*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Trifonov, Y. İ. (2013). Pamyatniki drevnetyurkskogo vremeni v tsentralnoy Tuve. *Drevnie tyurki v tsentralnoy Tuve (po materialam rabot SayanoTuvinskoy ekspeditsii)* içinde (s. 13-114). Sankt Peterburg: ElekSis.
- Türker, F. & Koçoğlu Gündoğdu, V. (2016). Tıva Türklerinde geçiş dönemi ritüelleri. *Türkbilig*, 32, 141-154.
- Vadetskaya, E. B. (1999). *Taştıkskaya epoha v drevney istorii Sibiri*. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe vostokovedenie.